

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.1\(37\).281818](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.1(37).281818)

УДК 008:130.2

Олександр Михайлюк, Вікторія Вершина

РІЗНОМАНІТТЯ МАНДРІВ (КУЛЬТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ)

Виходячи з багатовимірної реальності культурного простору робиться спроба показати різноманіття проявів та інтерпретацій феномену мандрів в культурі, розглянути фактори, що ініціюють подорожі. Розглядається різноманіття форм феномену мандрів, що виникають в історії культури, робиться спроба приведення до спільного знаменника різноманітність практик «переміщення до простору». Мандри розглядаються як переміщення (реальне або віртуальне) за межі повсякденного буття, за межі свого культурного простору, як окультурення, освоєння і присвоєння чужої культури чи неокультуреного простору. Мандри постають як джерело змін та новизни в історії.

Ключові слова: мандри, культурний простір, амбівалентність, сакральність.

Тема мандрів відноситься до традиційних тем та сюжетів. Вона чи не найдавніша і найпоширеніша тема в людській культурі. Ця тема глибоко вкорінена в основах культури, популярна в міфах, релігійних оповідях, літературі та мистецтві.

Універсальність мандрів як явища і різноманіття культурних смислів, що пов'язуються з ними, робить їх привабливою темою. Про мандри і мандрівників написано багато книг, але серед них складно виявити філософське осмислення самого феномену мандрів та їх ролі в культурі. Досить популярними є дослідження теми подорожей в творчості того чи іншого автора. Розуміння подорожі (мандрів) як явища та їх ролі в культурі не має чітко вираженої філософської традиції. В роботах більшості авторів, в силу того, що вони не спрямовані прямо на дослідження феномену мандрів, відсутній опис функцій цього феномена. Разом з тим, за останні десятиліття вивчення мандрів та подорожей набуло особливої актуальності в гуманітарних дослідженнях. Це, зокрема, пов'язано з необхідністю дослідження подорожі як одного зі способів адаптації до мінливого світу та як феномену культури, що стоїть біля її витоків.

Мета статті: виходячи з багатовимірної реальності культурного простору розглянути фактори, що ініціюють подорожі та показати різноманіття проявів та інтерпретацій феномену мандрів в культурі. В цій статті ми обмежимося лише окремими підходами до проблеми.

Людська історія від самого початку пов'язана з мандрами: наші далекі предки постійно переміщалися, намагаючись знайти місця, придатні для

життя. Результатом довгої історії цього феномену стає безліч смислів, що вкладаються в це поняття, різноманіття відтінків та велика кількість синонімів. В історії культури виникають різні форми мандрів: кочівництво, переселення, військові походи, завоювання, шпіонаж, експедиції, втечі, еміграції, бродяжництво, паломництво, місіонерство, подорожі, туризм тощо. Чи можна привести до спільного знаменника настільки несхожі і по-різному трактовані практики «переміщення в просторі»?

Людське буття завжди реалізується в певних часово-просторових вимірах. Подорож пов'язана з просторовим переміщенням та відбувається в культурному вимірі. Головне в подорожі – рух: перетин кордонів і відкриття нового (для себе) світу, чи втеча від старого, чи навіть втеча від самого себе. Подорож – це переміщення (реальне або віртуальне) за межі повсякденного буття, за межі свого культурного простору до неокультуреного (природного) або чужого культурного простору. Подорож – це право на чуже, на освоєння і привласнення чужого світу і в той же час спосіб утвердження себе в своєму світі.

Потяг до зміни місць, до змін взагалі притаманний людській природі. Людині притаманне прагнення зустрічі з «іншим», прагнення зрозуміти «інше», прилучитися до нього, розширити світ власного буття. Потяг до виходу за межі звичного, освоєного світу в світ незнаний, але такий, що може бути освоєним. Мотивом мандрівок можуть стати прагнення пригод, дух авантюризму, прагнення здобуття статусу чи його підвищення, експансія, завоювання, бажання привласнити досягнення іншої культури, втеча і пошуки порятунку, прагнення знайти нову домівку тощо.

Однак під мандрами не можна розуміти абсолютно будь-яке просторове переміщення. Мандри завжди асоціюються з небезпекою і подоланням труднощів. В давнину подорож оцінювалась як веління долі та неминучості; для сучасників це вираження свободи та уникнення невідворотності та приреченості. В давнину в подорожі бачили страждання і навіть спокутування, для сучасників це задоволення і шлях до задоволення [Leed 1991: 5–8].

Мандри – це зміна звичної, усталеної, «домашньої» реальності на реальність шляху – незнайому, незвичайну, можливо – звабливу, а можливо – лякаючу. Занурення в неї змінює сприйняття дійсності, оскільки перестають працювати багато «звичок свідомості». Мандри оголюють в людині риси раніше невідомі і приховані навіть від неї самої. У відриві від домашнього світу відбувається звільнення від звичних соціальних норм і «відчуження себе»; в одних випадках це веде до переживань і хвилювань, в інших служить засобом позбавлення колишніх вад і надбання нових якостей. В цьому плані мандри амбівалентні – мандри викликають двоїстість переживань,

одночасно протилежні почуття – страху і сподівання.

Мандри постають одним з варіантів досягнення себе і свого буття, свого культурного світу. Людина, вирушаючи в подорож, керується прагненням зрозуміти смисли іншого існування, в порівняннях з якими досягнути себе і смисли власного існування (завдяки порівнянню з іншим буттям затвердити нормативність і правильність власного). Людина в реальних або віртуальних мандрах виходить за межі свого звичного життя, пронизує межі можливих культурних світів, перетинає рубежі культурних просторів. Мандри – це можливість вийти за видимий горизонт повсякденного буття, тимчасово перервати коло повсякденності, зробити крок в невідомість.

Для традиційних суспільств характерне протиставлення між територією проживання і невідомим, невизначеним простором, що їх оточує. Перше – це «Мир», Космос. Все інше – щось на зразок «іншого світу», це чужий і хаотичний простір. Всяка освоєна територія є «космосом» саме тому, що вона була попередньо освячена, тому, що вона є творіння богів і сполучається з їх світом [Еліаде 1994: 27].

Протиставлення свого простору навколишньому – незнайомому, «чужому» і «ворожому» було спільною рисою ментальності всіх традиційних суспільств. Їхні просторові погляди характеризуються обмеженістю, зверненістю «всередину».

Інша культура як знаково-символічна система, тобто сума символів, норм, моделей поведінки, стереотипів тощо, виявляється абсолютно незрозумілою для стороннього спостерігача. Звичні моделі розуміння не спрацьовують, і чужа культура постає як незбагненне, а значить небезпечне ціле. Для традиційної людини «чужий світ» – незбагненна, закрита сутність. У її свідомості діалог з іншоприродним, якісно іншим народжує містичний жах.

Психологія стародавньої людини працювала за принципом «револьверного мислення», який означав автоматичне «перемикання» базисних, часто взаємовиключних моделей поведінки при переході з однієї культурної зони в іншу. «Не можна у володіннях Афіни вести себе так, як ніби ти досі сидиш у власній домівці». Існуюча на рівні архаїчної свідомості «револьверна» структура мислення дозволяє індивіду через посередництво ритуалу «перемикатися» з однієї базової поведінкової стратегії на іншу, докорінно від неї відмінну, не втрачаючи при цьому самоідентичності [Михайлин 2005: 13, 239, 302, 457]. Порушення на ворожій території всіх табу, яких суворо дотримуються вдома, є одним із способів збільшення магічної ефективності воїнів. Такі дії мають знаковий, ритуальний сенс, проходять по частині сакрального [Корецькая 30].

В мандрах людина потрапляє в інший світ, світ навпаки, «антисвіт» зі

зворотними (навиворіт) характеристиками. Звідси випливає «антиповедінка», коли людина робить те, що вона ніколи б не дозволила собі в інший час у себе вдома. Поняття «антиповедінка», запроваджене Б. А. Успенським. Під антиповедінкою розуміється зворотна поведінка, поведінка навпаки, що свідомо порушує прийняті соціальні норми. Сутність антиповедінки – перевернутість, тобто, заміна тих чи інших регламентованих норм на їхню протилежність, причому характер такого протиставлення заздалегідь не визначений [Успенский 1996: 320]. У всіх випадках антиповедінка так чи інакше пов'язана з темою сакрального – остільки, оскільки поняття сакрального визначається, в свою чергу, уявленням про потойбічний світ [Успенский 1996: 330].

Є підстави вважати, що тема мандрів пов'язана з обрядом ініціації, присутня у всіх культурах, є найважливішою складовою цього ритуалу. Досягши певного віку людина змушена покинути свою домівку, освоєний, окультурений простір і перейти до світу чужого, неосвоєного і неокультуреного. Це метафізична смерть. Людина завжди гине у лімінальній зоні, це неминучість. Коли вона благополучно повертається, вона завжди ніби воскресає – ніхто її не чекає додому, вона заочно оплакана і похована, та й сама прийняла свою смерть, будь-якої миті готова заплатити остаточну ціну, і тому поява її сприймається як диво, відродження. Людина переживала духовне й психологічне переродження. Тому після проходження ініціації змінювалось навіть ім'я людини – це вже була інша людина.

Тема життя і смерті як мандрів неодноразово поставала в міфології, релігії, літературі – давньоєгипетська «Книга мертвих», мандри Гільгамеша, сходження Орфея в Аїд, мандри Данте колами пеклата і ін. Та чи не найглибше і найдраматичніше тема мандрів розкрита в оповіді про вигнання з Едему. Адам і Єва внаслідок гріхопадіння змушені були покинути свою домівку (Едем) і відправитися в мандри земного життя. С тих пір їх нащадки мають проходити свій життєвий шлях, в кінці якого їх чекає смерть, суд та воззання. Земне життя – це лише мандри, по завершенню яких буде або повернення до Царства Небесного – воскресіння – для тих, хто в цих мандрах правильно себе вів і досяг мети, або загибель та вічні муки – для тих, хто вів себе неправильно і мети не досяг. Вигнання з Едему відкрило для перших людей земні виміри часу і простору, особливо важливі атрибути мандрів. Узагальнюючи, можна сказати, що дорога однаково уособлює і життя, і смерть, служить метафорою переходу, перетворення.

Мандри набувають сакрального виміру. Тема сакрального є чи не найбільш важливою та привабливою для мандрів – хоч у вигляді паломництва, пустельництва, відлюдництва, чи хоча б у вигляді туристичних подорожей до різних пам'ятників, що представляють сакральні виміри культури.

Мандри завжди означають перехід в інший, чужий, неосвоєний, неокультурений простір. Тим самим мандри дозволяють визначати межі простору культури і сфери цивілізації.

Мандри постають способом осягнення людиною простору власної культури, його реальних або віртуальних меж, а також способом експансії в світ чужий, неосвоєний, неокультурений.

Мандри асоціюються з полюванням. Полювання означає вихід в поле – в неосвоєний, неокультурений, ворожий, варварський світ. Але цей світ є місцем здобуття здобичі. Можливо вихідним, натуральним, видом подорожі був похід за жінками [Головнєв 2016: 14].

Неосвоєний світ потребує перетворення, окультурення, освоєння і присвоєння. В цьому проявляється місія героя в міфі. У будь-якому випадку мандри – це освоєння (присвоєння) іншої, чужої культури чи (як) неокультуреного простору.

Мандри – один з найдавніших і найважливіших засобів комунікації. Історія цивілізації – це історія розвитку комунікацій, взаємодії та взаємообміну культур. Поширення культурних явищ здійснюється шляхом контактів між народами – через подорожі, торгівлю, переселення, завоювання. Головним змістом історичного процесу в цьому плані є дифузія, контакт, запозичення, перенесення і взаємодія культур. Найактивнішими агентами комунікації у світовій історії виступали кочівники – носії магістральних культур, що зв'язували осілі народи. Мандри постають джерелом змін та новизни в історії. Подорож постає як центральна сила історичних трансформацій, реорганізації та територіалізації людства, бо «кордони робляться тими, хто їх перетинає».

Постійний неспокій, рух до незнаного, подорожі і відкриття – чи не найхарактерніша ознака європейської культури. Європейців до подорожі мотивує завоювання, пошук колоній і домінування, персональної слави і відкриттів. Захід здійснює військову, економічну та культурну експансію по всьому світу. До ХХ ст. у європейській суспільній думці саме поняття «цивілізація», як правило, вживалося лише в однині, позначаючи високий рівень суспільного розвитку, і звичайно протиставлялось більш низькому рівню розвитку якщо не всіх, то більшості країн і народів, яким європейці відмовляли в «цивілізованості». «*The White Man's Burden*».

Чуже – амбівалентне. Чуже постає і як вороже, загрозове, і як привабливе водночас. Чуже, інше постає як «утопія місця» – його ідеалізують, до нього прагнуть, воно стає об'єктом сакралізації. Втім, чуже приваблює вже хоча б тим, що воно може стати місцем набуття нового досвіду та нових вражень, місцем пригод та полювання.

Мотив подорожей реалізує ідею втечі від рутинної дійсності

повсякдення. Мандри – це пошук нового, небуденного, святкового, сакрального. Мандри пов’язані з пригодами. В мандрах реалізується прагнення людини пізнати себе, знайти себе, зрозуміти себе і в той же час спосіб утвердження себе в цьому світі. В мандрах присутній ігровий момент. Особливістю подорожі є її непередбачуваність: вирушили відкривати найкоротший шлях до Індії, а відкрили Америку. Мандри – це гра з простором, гра з реальністю, гра зі смислами, гра з долею.

Мандри асоціюються з пошуком. Мандри – це пошуки себе в світі іншої культури, порівняння свого і чужого, пошуки утопії місця і часу. Мотив подорожі реалізує ідею правдошукання. Одним із головних мотивів у філософії є використання алегорії подорожі як пошуку істини.

Переміщення у «чужий» простір не обов’язково означає просторове переміщення. Це швидше психологічне сприйняття якихось неосвоєних місць. Мандрівник під час подорожі завжди освоює «чужий» простір, причому в рамках роздвоєності – «своє–чуже».

При чому, це може бути і мандрівка в глибину себе, у «свій чужий» світ для зустрічі з собою «іншим», самозаглиблення, «вихід з себе», змінений стан свідомості – як мандри шамана, чи як мандри головного героя в поемі В. Єрофєєва «Москва – Петушки».

Лао Цзи писав: «Не виходячи зі свого двору, мудрий пізнає світ. Не визираючи з вікна, він бачить Споконвічне Дао. Він не йде далеко, щоб пізнати більше. Мудрий нікуди не їздить – але все знає, не дивиться – але все називає, зовні бездіяльний – але всього досягає» [Дао-Де-Цзін].

Та сам Лао Цзи покинув Піднебесну і відправився в останні мандри на Захід – до речі, подальша доля його невідома.

У мандрах людина налаштована на новизну та шукає зміни вражень та відчуттів. Подорож, з її миготінням образів і вражень, з великою кількістю поворотів і змін, дозволяє реалізуватися найнесподіванішим бажанням і настроєм. Це миготіння не лише світу, а й себе – мандри постають як зміна ідентичностей. Мандри здавна мали і досі зберігають відтінок трикстерства. «Маскарадна» природа подорожі та туризму густо замішана на сексуальності [Головнєв 2016: 13].

Переодягання та перевтілення, антиповедінка, еротизм, пошук пригод, вихід за межі буденного, святковість, ігровий характер та певний початковий зв’язок з сакральним вказують на спорідненість мандрів з карнавалом. Мандри, як і карнавал, – це, говорячи словами М. Бахтіна, «звільнення від панівної правди і існуючого ладу», «тимчасове скасування всіх ієрархічних відносин, привілеїв, норм і заборон», «справжнє свято часу, свято становлення, змін і оновлень». Як і карнавал мандри амбівалентні – зближують, об’єднують та поєднують священне з профаним, високе з

низьким, велике з нікчемним, мудре з дурним [Бахтин 1990: 15].

В європейському Середньовіччі виник стійкий образ «Корабля дурнів», втілений, зокрема, в картині І. Босха. Він символізує божевільне людство, яке пливе без керма і без вітрил, не знаючи мети своєї подорожі.

Формування єдиного культурного простору – об'єктивна тенденція розвитку світової спільноти. В новий і новітній час відбувається охоплення світу західною цивілізацією, яке набуло, однак, форми експансії. В наш час відбуваються процеси всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Наслідком глобалізації стає формування «світового індивіда», уніфікації смаків, норм поведінки людей у планетарному масштабі.

В сучасному світі трансформується сама природа мандрів. Провідну роль сучасному культурному світі відіграє безпрецедентна мобільність людини, котра супроводжує процеси глобалізації. У свою чергу, самі процеси глобалізації нівелюють відмінності багатоваріантності життя сформованих культур, стандартизують різноманіття культурних практик людини, уніфікують стилі повсякденності.

Втрачається культурна різноманітність, простір неосвоєної природної території зменшується. Тому мандри поступово втрачають свою сакральність, символізм переходу-трансформації, глибину отриманого досвіду і редукуються з багатомірною дійства, наповненого смислами, на площинну дію, таким чином, перетворюючись на просте механічне переміщення в просторі з метою отримання якомога більше поверхових вражень.

Сучасною формою подорожі є туризм. Туризм, на відміну від мандрів, головним чином переслідує комерційний інтерес. Туристські поїздки відбуваються в штучному, спеціально запланованому просторі – просторі цивілізації. Туристи висувають підвищені вимоги до безпеки і комфорту поїздки, оскільки їх цілями, в основному, є лише відпочинок і розвага.

Втім, останнім часом набуває все більшого поширення концепція Нового Середньовіччя, котра передбачає повернення людства до тих чи інших норм, практик, соціальних або технологічних рис, характерних для Середньовіччя. При цьому різним авторам притаманне суперечливе ставлення до цих передбачуваних ними змін. На думку У. Еко модель Середніх віків допоможе нам зрозуміти те, що відбувається в наші дні. У. Еко ще в 90-і рр. ХХ ст. писав, що середні віки вже розпочалися [Еко 1994]. Середнім віком притаманний постійний маргінальний стан суспільства, готового впасти то в голод, то в епідемію, то в нескінченні війни. Сучасна ситуація підштовхує до аналогій з Середньовіччям. При цьому, як показує суворая реальність, такі форми мандрів – переміщення в просторі та перетину кордонів – як війна, втеча, міграція дедалі більше актуалізуються.

Список використаної літератури

- Бахтин, М. М. (1990) *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Москва: Художественная литература, 543 с.
- Головнєв, А. В. (2016) *Антропология путешествия: от imago mundi до selfie*, в: *Уральский исторический вестник*, № 2 (51), сс. 6–16.
- Дао-Де-Цзін. Канон спроможності (2021) Пер. А. Накорчєвський, Київ: ArtHuss, 200 с.
- Корєцкая, М. А. (2019) *Амбивалентность власти. Мифология, онтология, праксис*, СПб.: Алетейя, 404 с.
- Михайлин, В. (2005) *Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции*, Москва: Новое литературное обозрение, 528 с.
- Успенский, Б. А. (1996) *Антиповедение в культуре древней Руси*, в: *Успенский Б. А. Избр. труды*, в 3-х т., т. 1, Москва: Гнозис, 432 с.
- Эко, У. (1994) *Средние века уже начались*, в: *Иностранная литература*, № 4, сс. 258–267.
- Элиаде, М. (1994). *Священное и мирское*, пер. с фр., предисл. и коммент. Н.К.Гарбовского, М.: Изд-во МГУ, 144 с.
- Leed, E. J. (1991) *The Mind of the Traveler: From Gilgamesh to Global Tourism*, New York, Basic Books. 316 p.

Oleksandr Mykhailiuk, Viktoriia Vershyina

VARIETY OF WANDERINGS:

CULTURALAND SEMANTIC ANALYSIS OF THE PHENOMENON

Based on the multidimensional reality of cultural space, an attempt is made to show the diversity of manifestations and interpretations of the phenomenon of wandering in culture and to consider the factors that initiate travel.

The abundance of forms of the phenomenon of wanderings arising in the history of culture is considered, and an attempt is made to bring to a common denominator the variety of practices of "moving in space".

Travel is seen as a source of change and novelty in history. The role of various types of travel in European history and culture is considered.

Travel is associated with spatial movement and takes place in a cultural dimension. Travel is seen as moving (real or virtual) beyond everyday life, beyond its cultural space. Travel is a way for a person to comprehend the space of their own culture, its real or virtual boundaries, as well as a way to expand into a foreign, undeveloped, uncultured world.

The ambivalence of the wandering phenomenon is shown. Travel is a change

of the usual, established, “home” reality to the reality of the path – unfamiliar, unusual, perhaps seductive, and perhaps frightening. Traveling is always associated with danger and overcoming difficulties. In traveling, a person finds himself in another world, a world on the contrary, an “anti-world” with reverse (inside out) characteristics. The ambivalence of the alien is shown – both hostile and threatening, and attractive. The topic of life and death as wanderings and the sacred dimension of the phenomenon of wanderings is considered.

The undeveloped world needs to be transformed, cultivated, mastered and appropriated. In any case, traveling is the development (appropriation) of another, foreign culture or uncultured space. Moving to “someone else’s” space does not necessarily mean spatial movement, it can also be a journey into the depths of yourself, into “your own undeveloped” world.

The travel motif implements the idea of escaping from the routine reality of everyday life. Traveling is a search for the new, unusual, festive, and sacred. Travel is a game with space, a game with reality, a game with Meanings, a game with fate. The relationship of the phenomenon of wandering with Carnival is shown.

Keywords: wanderings, cultural space, ambivalence, sacredness.

References

- Bakhtin, M. M. (1990) *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaia kultura srednevekovia i Renessansa* [Creativity of Francois Rabelais and folk culture of the Middle Ages and Renaissance], Moskva: Khudozhestvennaia literatura, 543 p.
- Golovniiov, A. V. (2016) *Antropologiya puteshestviia: ot imago mundi do selfie* [Anthropology of travel: from imago mundi to selfie], v: *Uralskii istoricheskii vestnik*, № 2 (51), pp. 6–16.
- Dao-De-Tszin (2021). *Kanon spromozhnosti* [Canon of Prosperity]. Per. A. Nakorchevskiy, Kyiv: ArtHuss, 200 p.
- Koretskaia, M.A. (2019) *Ambivalentnost vlasti. Mifologiya, ontologiya, praksis* [The ambivalence of power. Mythology, ontology, praxis], SPb.: Aleteia, 404 p.
- Mikhailin, V. (2005) *Tropa zvernykh slov: Prostranstvenno-orientirovannye kulturnye kody v indoevropskoi traditsii* [Trail of Animal Words: Spatially Oriented Cultural Codes in the Indo-European Tradition], Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 528 p.
- Uspenskii, B. A. (1996) *Antipovedenie v kulture drevnei Rusi* [Anti-behavior in the culture of ancient Rus], v: *Uspenskiy B. A. Izbr. trudy*, v 3-kh t., t. 1, Moskva: Hnozis, 432 p.

-
- Eko, U. (1994) *Srednie veka uzhe nachalis* [The Middle Ages Have Already Begun], v: *Inostrannaia literatura*, № 4, pp. 258–267.
- Elyade, M. (1994). *Sviashchennoe i mirskoe* [Sacred and profane], per. s fr., predisl. i komment. N. K. Garbovskogo, Moskva: Izd-vo MGU, 144 p.
- Leed, E. J. (1991) *The Mind of the Traveler: From Gilgamesh to Global Tourism*, New York, Basic Books, 316 p.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2022

Стаття прийнята 15.05.2022